

- Zarubin, A. G. & Zarubin, V. G. 2008. *Bez pobeditelej. Iz istorii grazhdanskoj vojny v Krymu* [Without Winners: About History of Civil War in Crimea]. Simferopol'. S. 334. [In Russian].
- Zarubin, V. G. & Zarubin, A. G. 1995. Golod v Krymu (1921–1923) [Famine in Crimea (1921–1923)]. *Klio*. Simferopol'. № 1–4. S. 35. [In Russian].
- Istorija Kryma* [History of Crimea]. 1993. Simferopol'. [In Russian].
- Kozlov, V. F. 2002. Pomoshh' Moskvy golodajushhemu Krymu v 1922 g. [Aid of Moscow for Starving Crimea]. *Moskva — Krym. Istoriko-publicisticheskij al'manah*. Vyp. 4. S. 167–168. [In Russian].
- Kondratiuk, H. M. 2014. *Natsionalna polityka v Krymskii ARSR u 20–30 rokakh XX st.* [National Policy in Crimean ASSR in 1920–1930's]. Vinnytsia. [In Ukrainian].
- Krymskaja ASSR. 1921–1925 gg. Voprosy i otvety* [Crimean ASSR. 1921–1925. Answers and Questions]. 1990. Simferopol'. [In Russian].
- Mel'gunov, S. P. 1990. *Krasnyj terror v Rossii. 1918–1923* [Red Terror in Russia]. Moskva: PUICO, P.S. [In Russian].
- Ocherki po istorii Kryma* [Essays on the Crimean History]. 1964. Ch. III. Simferopol'. [In Russian].
- Ocherki istorii Krymskoj oblastnoj partijnoj organizacii* [Essays on the History of Crimean Regional Institution of Party]. 1981. Simferopol'. [In Russian].
- Revkomu Kryma* [RevComs of Crimea]. Sbornik dokumentov i materialov. 1968. Simferopol'. [In Russian].
- Sultan-Galiev, M. 1996. O polozhenii v Krymu [About the Situation in Crimea]. *Krymskij arhiv*. № 2. S. 87. [In Russian].
- Usov, S. A. 1925. *Istoriko-jekonomicheskie ocherki Kryma* [Essays on History and Economy of Crimea]. Simferopol'. [In Russian].
- Shtejnbah, E. M. 1927. *Professional'noe dvizhenie v Krymu. 1917–1927 gg.* [Professional Movement in Crimea. 1917–1927]. Simferopol'. [In Russian].

УДК 303.446.4.341.31

DOI: 10.20535/2307-5244.47.2019.158276

Ш. Ш. Рамазанов

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Sh. Ramazanov

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

УРОКИ ІСТОРИЇ: ПРО ПРИЧИНИ ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Causes of the Beginning of the Second World War

У статті аналізуються основні причини Другої світової війни. Найважливішими з них автор називає суперництво великих держав між собою, їх прагнення до експансії, до європейської та світової гегемонії, а також

глибокі розбіжності в Лізі Націй. Ключовими факторами, що спричинили розв'язання Другої світової війни, на думку автора, стали нежиттєздатність створеної за результатами Першої світової війни Версальської системи міжнародних відносин, територіальні суперечки, що виникли в Європі після Першої світової війни. Особливу увагу автор приділяє ролі двох міжнародних документів — Мюнхенської угоди і Договору про ненапад між СРСР і Німеччиною за початок Другої світової війни, підкреслюючи, що їх слід розглядати не ізольовано, а в контексті того, що відбувалося в той час на європейському континенті.

Ключові слова: Друга світова війна, Мюнхенська угода, пакт Молотова-Ріббентропа, Версальська система, диктаторський, авторитарний, тоталітарний режим.

In the article, the author examined the main reasons that led to the beginning of the Second World War. He emphasized that the most important reasons for the start of the Second World War were the rivalry between the great powers, their aspiration for expansion, European and the world hegemony, the rise of dictatorial, military and totalitarian regimes in Europe and the world, as well as profound differences within the League of Nations. Author insisted that among the key reasons that led to the World War II were: the viability of the Versailles system of international relations; territorial disputes in Europe after the First World War; the continuation of the struggle for the return of the lost territories and spheres of influence by certain states and the protection of other; fight for the preservation of colonial possessions between the leading European countries. The author paid special attention to the extent of responsibility of two international treaties — the Munich Agreement and the Non-Aggression Treaty between the USSR and Germany (the Molotov-Ribbentrop Pact). The author analyzed the implications of the Molotov-Ribbentrop Pact and the Munich Agreement for European and World Security and concluded that the Soviet leaders did not judge Hitler's aggressive intentions correctly. Similarly England and France at the time of signing the Munich Agreement considered the policy of its own guarantees given to small countries of Eastern and Central Europe as a factor that would have prevented German aggression, and believed in the subordination of Hitler to the authority of the international community. All these circumstances, which arose in the late 1930's, opened the way for Hitler to resolve the Second World War, which led to a world tragedy.

Keywords: Second World War, the Munich Agreement, Molotov-Ribbentrop Pact, Versailles System, totalitarian regimes.

У другій половині 1930-х рр. міжнародна обстановка стала різко загострюватися, що змусило провідні світові держави більш послідовно дотриму-

ватися власних національних геополітичних концепцій, доктрин і стратегій у зовнішній політиці. Напередодні Другої світової війни країни західної демократії, як і раніше, визначали формування основних світових зовнішньополітичних процесів, хоча самі були роз'єднані, ставили перед собою різні цілі, мали різнопланові вектори зовнішньополітичної стратегії та задуми.

Актуальність обраної проблематики обумовлена дослідженням, вивченням і аналізом основних причин, що викликали початок Другої світової війни. Відсутність однаковості в оцінці причин початку світової війни серед як зарубіжних, так і вітчизняних істориків, підтверджує, що ця проблема актуальна й сьогодні, навіть після десятиліть від початку Другої світової війни і потребує від дослідників об'єктивного і неупередженого аналізу тих подій, що передували початку війни.

З набуттям незалежності України вітчизняні та зарубіжні історики опублікували низку наукових праць, у яких висвітлено Другу світову війну. Зокрема, це наукові розвідки відомих українських істориків М. Ковалю (Коваль, М. 1995); І. Муковського та О. Лисенка (Муковський, І. & Лисенко, О., 1997); В. Гриневича (Гриневич, В. 2007), В. Короля, В. Грицюка та інших. Ця група істориків прагне критично переосмислити події, що передували Другої світової війни, докладає зусиль для встановлення історичної правди.

Зарубіжні історики, зокрема російські — Ю. Мухін у роботі «Подонки истории. Самая зловещая тайна XX века», 2011; О. Наумов — «Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны: История кризиса Версальской системы», 2007; Є. Кульков — «Мировые войны XX века. Вторая мировая: Исторический очерк», 2002; Н. Нарочницька і В. Фалін — «Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну?», 2009, В. Галін — «Политэкономия войны. Заговор Европы», 2007, — досліджуючи причини початку Другої світової війни, описують події однобічно, відверто намагаючись виправдати зовнішньополітичні дії радянського керівництва напередодні Другої світової війни, покладаючи всю відповідальність за її початок на західні держави. На їхнє переконання, саме західні держави на чолі з Англією, які були стратегічним центром формування зовнішньополітичної лінії Заходу в кінці 1930-х рр., поклали початок європейському поділу кордонів, уклавши Мюнхенську угоду.

Водночас існують дослідники, що мають інші погляди. Це праці Б. Соколова — «Красный колосс. Почему победила Красная Армия», 2007; А. Арутюнова — «Ленин Красный Якобинец», 2003; В. Суворова — «Главная книга о Второй мировой», 2011; В. Дашичева — «Роковой геополитический просчет Сталина (уроки предвоенного политического курса 1939 г.)», 2014; М. Солонина, Ю. Фельштинського та інших, у яких автори покладають повну відповідальність за розв'язання Другої світової війни на керівництво Радянського Союзу, особисто на Сталіна та його оточення, звинувачуючи їх

у потуранні Гітлеру. Вони вважають, що прологом Другої світової війни став Договір про ненапад між СРСР і Німеччиною від 23 серпня 1939 р. (пакт Молотова-Ріббентропа), що поділив Європу між собою. На їхнє переконання, саме дії Сталіна, пакт Молотова-Ріббентропа дали Гітлеру впевненість у тому, що можна діяти безкарно.

Однак слід зазначити, що, незважаючи на наявність значної кількості наукових робіт, до цього часу немає комплексних досліджень щодо причин, які призвели до Другої світової війни.

Мета статті: визначити основні причини Другої світової війни та міру впливу двох міжнародно-правових документів — Мюнхенської угоди (29 вересня 1938 р.) й Договору про ненапад між Радянським Союзом і Німеччиною (пакт Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р.) — на початок Другої світової війни.

Доктор історичних наук Л. Івашов із загальної кількості виділив як ключові такі цілі й задуми: «Німеччина: світове панування арійської раси на чолі з чистокровними арійцями-німцями, побудова ієрархічної структури світу за расовим принципом. Англія: зіштовхування Німеччини і СРСР в військову сутичку, ослаблення Франції через війну, збереження колоніальних володінь, встановлення контролю над післявоєнною Європою, посилення своїх позицій у відносинах зі США. Франція: намагання уникнути війни з Німеччиною, пошук союзників і надія на союз з Британією, готовність піти на будь-які поступки Гітлеру в європейських справах, підготовка до війни з Німеччиною (лінія Мажино). США: політика “невтручання” в справі Європи і нарощування військової та економічної присутності в АТР, очікування європейської війни для розширення сфери прикладання своїх капіталів. Радянський Союз: наполегливі зусилля уникнути війни, створити в Європі систему колективної безпеки, підготувати країну до відбиття агресії, не допустити створення єдиного антирадянського фронту західних країн і Японії» (Івашов, Л. 2011, с. 32–44). Однак, на наше переконання, таку політику в міжнародних відносинах Радянський Союз проводив до літа 1939 р., поки тривали військові переговори з Англією і Францією щодо укладення договору про колективну безпеку в Європі. Після провалу переговорів у зовнішній політиці СРСР відбувся крутий поворот у бік зближення з Німеччиною. Головною ознакою нової радянської дипломатії стала заміна Литвинова на посаді наркома закордонних справ, послідовного прихильника союзу з Англією і Францією проти Німеччини, на В. Молотова.

Особливістю зовнішньої політики Радянського Союзу в цей період було те, що вона не була послідовною, не враховувала інтереси як союзників (Англії та Франції), так і третіх країн. Керівництво СРСР, нав’язуючи власне розуміння механізму системи колективної безпеки в Європі, захисту третіх країн, які могли стати жертвами агресії, прощтовхувало ті положення

майбутньої угоди, які закріплювали б за ним право втручатись у внутрішні справи як східноєвропейських, так і прибалтійських держав (Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія).

Ключовими подіями, пов'язаними з причинами, що зумовили початок Другої світової війни, найчастіше називають Мюнхенську угоду й Договір про ненапад між Радянським Союзом і Німеччиною (пакт Молотова-Ріббентропа). Ці події, як відомо, належать до періоду Версальської системи міжнародних відносин — найменш міцної й найнедовговічнішої моделі організації світового співтовариства. Навіть через багато десятиліть після закінчення Другої світової війни серед істориків не вщухають суперечки про те, коли й чому кризові тенденції в розвитку Версальської системи стали незворотними, а сама криза перейшла у фазу розпаду, коли почалася Друга світова війна і хто винен.

Справді, в останні роки як на Заході, так і в країнах колишнього СРСР, поширилася думка, за якою радянсько-німецький договір про ненапад став чи не головною причиною початку Другої світової війни, що саме пакт Молотова-Ріббентропа став її прологом.

Не викликає сумніву, що радянсько-німецький договір відіграв важливу роль у дипломатичній боротьбі напередодні Другої світової війни. Однак, чи був він визначальним для розв'язання світової війни або ж пакт Молотова-Ріббентропа став логічним завершенням тієї політики, яку вели Англія, Франція та інші країни в кінці 1930-х рр.

Ось головне запитання, на яке історикам необхідно дати об'єктивну, правдиву і неупереджену відповідь без політизації проблеми.

Серед причин, які викликали Другу світову війну є нежиттєздатність створеної за результатами Першої світової війни Версальської системи міжнародних відносин, найменш довговічної та міцної моделі організації світової спільноти; територіальні суперечки, що виникли в Європі після Першої світової війни, особливо з Німеччиною; боротьба за повернення втрачених територій і сфер впливу з боку одних держав і захист завойованих з боку інших, постійні суперечки, що виникали між провідними європейськими країнами за збереження колоніальних володінь, спочатку деформувало тогочасну систему міжнародних відносин, а згодом призвело до її краху і, в кінцевому підсумку, стали причиною початку Другої світової війни. Як слушно зазначив Е. Нольфо: «Насправді, Паризькі мирні договори лише частково усунули причини війни» (Нольфо, Э. 2003, с. 30).

Автори роботи «Системна історія міжнародних відносин» також підкреслюють, що «післявоєнне врегулювання страждало на дві вади. По-перше, Версальська система не була всеохоплюючою... Великі європейські держави — Англія і Франція змогли відновити багатополярну структуру європейських відносин у такій формі, яка, як їм здавалося, була ідеальною, щоб на

континенті не було жодної країни, яка б занадто явно виривалася вперед за геополітичними можливостями. Саме тому, зусиллями Франції була розділена на частини, штучно зменшена в розмірах і поставлена в украй важке економічне становище Німеччина. У свою чергу, зусиллями Англії було послаблено міжнародні позиції Франції, що дало самій Англії змогу зайняти провідне становище в міжнародних відносинах.

Франція не отримала панівного становища на європейському континенті і не змогла реалізувати повною мірою плани розширення свого впливу» (Багатуров, А. 2006. с. 77–78).

Важливою причиною, що призвела до початку Другої світової війни, було суперництво великих світових держав між собою, їх прагнення до експансії, до європейської та світової гегемонії. Німеччина після приходу до влади Гітлера проголосила курс до світового панування для завоювання життєвого простору для німців. Геополітичні цілі Японії було сформульовано ще 1927 р. в меморандумі, який представив імператору генерал Танака. У ньому говорилося: «Для того, щоб підкорити світ, ми повинні, перш за все, підкорити Китай ... Опанувавши ресурсами Китаю, ми перейдемо до підкорення Індії, Малої Азії, Середньої Азії і Європи». Б. Муссоліні 1939 р. назвав Італію «в'язнем, що нудиться у в'язниці, ім'я якої Середземномор'я» і проголосив курс на завоювання Індії (Кульков, Е. 2002, с. 65–67).

Концепція зовнішньої політики Німеччини, яку Гітлер розробив іще 1925 р. в книзі «Майн Кампф», включала: 1) визволення Німеччини від військових обмежень Версаля і повернення територій, утрачених за Версальським мирним договором 1919 р.; 2) усунення як потенційного противника Франції; 3) завоювання «життєвого простору на Сході, перш за все за рахунок територій Радянського Союзу, і його «германізація», розтروщення Англії й захоплення її колоній, створення передумов для світового панування, перетворення Німеччини на велику та непереможну континентальну і світову державу — «тисячолітній рейх» (Наумов, А. 2007, с. 14).

Як не парадоксально, лідери провідних європейських держав не помічали або вдавали, що не помічають прийдешню загрозу війни з боку Німеччини та її союзників. Кожна країна намагалася захистити свої інтереси за рахунок інших, навіть тих країн, що мали союзницькі зобов'язання.

Важливим фактором у розв'язанні Другої світової війни став прихід до влади диктаторських, авторитарних, військових і тоталітарних режимів у Європі та світі. Особливу відповідальність за початок Другої світової війни несуть фашистські й військові режими Німеччини, Італії та Японії. Однією з причин, які призвели до початку Другої світової війни, стали глибокі розбіжності в Лізі Націй. Головний недолік в організації Ліги Націй полягав у тому, що всі її рішення приймалися тільки одногослосно, і досить було одного голосу проти, щоб заблокувати будь-які її рішення. Такий стан справ,

природно, не влаштовував переможених країн за підсумками Першої світової війни. Проблема міжнародних відносин між двома світовими війнами полягала в тому, що країни-члени Ліги Націй не могли досягти вирішення проблем на взаємоприйнятних умовах. І це призвело до того, що Версальська система міжнародних відносин у кінці 1930-х рр. остаточно занепала.

Безпосередньою, а віднедавна мало не головною причиною початку Другої світової війни називають Договір про ненапад між Радянським Союзом і Німеччиною від 23 серпня 1939 р. Водночас замовчується інша подія, яка відбулася за рік до цього — Мюнхенська угода, яка відіграла не менш трагічну роль у долі європейських країн і призвела спочатку до розчленування, а після — й до повної ліквідації суверенної Чехословацької держави, поклало початок перекроюванню європейських кордонів.

Аналізуючи ступінь відповідальності двох міжнародних договорів — Мюнхенської угоди й Договору про ненапад між Радянським Союзом і Німеччиною за початок Другої світової війни, їх слід розглядати не ізольовано, а в загальному контексті того, що відбувалося в той час на європейському континенті. У зв'язку з цим видається цікавою думка доктора історичних наук Є. Обічкиної: «В низці подій, які передували гітлерівському нападу на Польщу, і “Мюнхенська” політика, і радянсько-німецький пакт були не вирішальними, а підпорядкованими, оскільки їх учасники (Велика Британія і Франція в першому випадку, СРСР — у другому), по суті намагались убезпечити себе від гітлерівської агресії, яка була головною причиною виникнення Другої світової війни» (Обічкина, Е. 2009, с. 99–114).

Приєднавши в березні 1938 р. (при повному потуранні тогочасної світової спільноти) Австрію до Німеччини, Гітлер звернув погляд на Чехословаччину, де проживало близько 3,1 млн. німців. Посилаючись на утиски німецької меншини з боку влади Чехословаччини, Гітлер зажадав передати Німеччині Судетську область і райони переважно з німецьким населенням.

Здавалося, маючи безстроковий договір про союз і дружбу від 25 січня 1924 р. з Францією, Чехословаччина була надійно захищена від будь-якої зовнішньої агресії. Однак, як з'ясувалося, західні демократії зовсім не були готові захищати Чехословаччину. 19 вересня посла Англії та Франції передали Чехословаччині спільну заяву урядів про те, що необхідно поступитися Німеччині районами, де переважно жили німці, щоб уникнути загальноєвропейської війни. Реакція чехословацького уряду на цю заяву виявилася більш ніж угодовською. Як повідомив міністр закордонних справ Чехословаччини К. Крофт у телеграмі, адресованій усім чехословацьким місіям за кордоном, «...англійський і французький посланці 21 вересня о другій годині ночі відвідали президента і заявили, що, в разі, якщо ми відхилимо пропозиції їх урядів, ми візьмемо на себе ризик викликати війну. Французький уряд за таких обставин не міг би вступити у війну, його допомога була б

недієвою. Ухвалення англо-французьких пропозицій є єдиним засобом запобігти безпосередньому нападу Німеччини. Якщо ми наполягатимемо на своїй первісній відповіді, Чемберлен не зможе поїхати до Гітлера і Англія не зможе взяти на себе відповідальність. Зважаючи на це ... Чехословацький уряд очевидно буде змушений підкоритися непереборному тиску» (Гришин, Я. 1999, с. 105).

29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені керівники чотирьох держав — Англії (Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладьє), Німеччини (А. Гітлер), Італії (Б. Муссоліні) підписали угоду, покликану врегулювати судетську кризу. Угода передбачала політику «умиротворення» Гітлера і «невтручання», яку проводили напередодні Другої світової війни лідери західних держав. Мюнхенська угода, створивши серйозну загрозу для світу, об'єктивно заохочувала Німеччину висувати нові територіальні претензії. Коментуючи підсумки Мюнхенської угоди, міністр закордонних справ Німеччини І. Ріббентроп заявив: «Чемберлен сьогодні підписав смертний вирок Британський імперії і надав нам проставити дату приведення цього вироку в виконання» (Гришин, Я. 1999, с. 7). Мюнхенська угода між Англією, Францією та Німеччиною фактично стала пактом про розподіл Європи, згідно з яким Німеччина отримала повне право діяти на власний розсуд. Навіть в урядових колах Англії та Франції не всі одностайно сприйняли Мюнхенську угоду, застерігаючи про її можливі небезпечні наслідки. Так, заступник міністра закордонних справ Англії А. Кадоган заявляв радянському повпредові І. Майському, що «наслідком Мюнхена, цілком імовірно, будуть нові й набагато серйозніші європейські ускладнення в найближчому майбутньому» (Кашаев, А. 2015, с. 19–41). Мета такої політики полягала в тому, щоб домовитися з Німеччиною і її союзниками за рахунок країн Центральної та Східної Європи, забезпечити Англію і Францію від гітлерівської агресії й спрямувати її на схід. Це підтверджує заява, яку зробив 12 вересня 1938 р. напередодні зустрічі з Гітлером прем'єр-міністр Англії Чемберлен неофіційному керівникові місії англійського уряду в Чехословаччині Ренсімену: «Я зможу переконати його (Гітлера. — *Ш. Р.*), що в нього є неповторна можливість досягти англо-німецького порозуміння шляхом мирного вирішення чехословацького питання... Німеччина й Англія є двома стовпами європейського світу і головними опорами проти комунізму, тому необхідно мирним шляхом подолати наші нинішні труднощі ... Напевно, можна буде знайти рішення, прийнятне для всіх, крім Росії» (Галин, В. 2007).

Мюнхенська угода зобов'язувала передачу Німеччини в термін з 1 по 10 жовтня 1938 року Судетську область з усією інфраструктурою. Натомість чотири держави давали гарантії нових кордонів Чехословаччини. Чого були варті ці гарантії, наочно продемонстрував подальший розвиток подій (Мюнхенський стовор, 2018). 13 березня 1939 р. лідери словацьких націоналістів

оголосили незалежність Словаччини та звернулися до Німеччини з проханням про захист. 15 березня німецькі війська увійшли до Праги. Велика Британія і Франція навіть не спробували врятувати Чехословаччину, обмежившись млявими протестами (Пыхалов, И.).

Після того, як гітлерівські війська увійшли в Прагу 15 березня 1939 р., прем'єр-міністр Англії Чемберлен заявив у палаті громад, що, на його думку, розпад Чехословаччини анулював ці гарантії й він не вважає себе ними зобов'язаним. Висловивши жаль з приводу того, що сталося з Чехословаччиною, Чемберлен сказав, що він не бачить причин, чому це питання має «відводити вбік» політику Англії (Гарт, Б. Л. 1999, с. 10). Понад те, того самого дня міністр закордонних справ Англії Е. Галіфакс заявив французькому послові в Лондоні, що Англія й Франція отримали «компенсаційну перевагу», яка полягає в тому, що «природним шляхом» покінчено з їхнім зобов'язанням надавати гарантії Празі, «дещо обтяжливі для урядів обох країн» (Бондаренко, А. & Земсков, И. & др. 1981, с. 352). Після березневих подій 1939 р. ні Англія, ані Франція, будучи гарантами нових кордонів Чехословаччини, не зробили навіть спроби врятувати її, обмежившись формальними протестами.

Мюнхенська угода, розділення і знищення Чехословаччини як незалежної держави офіційно не включаються в історію Другої світової війни і не розглядаються в історіографії як одна з причин її початку. Тим часом ці події нерозривно пов'язані з війною й можуть, на наш погляд, розглядатися як початок перекроювання європейських кордонів. Досі Чехословаччина не вважається жертвою гітлерівської агресії настільки, як Польща. Визнати такий факт означало б покласти відповідальність на ті держави, які санкціонували перекроювання європейських кордонів. Треба відзначити, якщо в розділенні й знищенні Польської держави брали участь у вересні 1939 р. Німеччина та Радянський Союз, то в розділенні й ліквідації Чехословацької держави нарівні з Німеччиною взяли участь Польща, яка відібрала Тешинську область (жовтень 1938 р.), де на той час мешкало 156 тис. чехословаків і лише 77 тис. поляків (Мухин, Ю. 2011, с. 82), мотивуючи свої дії захистом етнічних поляків, і Угорщина, яка ввела свої війська 15 березня 1939 р. й окупувала Закарпатську Україну. Як писав з цього приводу У. Черчилль, Польща «...з жадібністю гієни взяла участь у пограбуванні і знищенні Чехословацької держави» (Черчилль, У. 1997, с. 311).

Події, що відбувалися на європейському континенті в кінці 1930-х рр., особливо наростання агресивності Німеччини та її союзників, не могли залишити байдужими провідні європейські країни.

Англія та Франція остаточно зрозуміли, що Гітлера тільки поступками не зупинити, коли в березні 1939 р. німецькі війська всупереч Мюнхенському пакту окупували Чехословаччину. Уряди Англії та Франції переконались у

неспроможності політики «умиротворення» Німеччини, в зростанні її агресивності, що створювало велику загрозу власним інтересам у Європі. Усвідомлення цього факту призвело до того, що Англія і Франція розпочали тристоронні військові переговори з СРСР. Переговори, що розпочались у квітні 1939 р. між СРСР, Англією та Францією про створення системи колективної безпеки проти країни-агресора, не дали позитивних результатів. Кожна країна намагалася діяти у власних інтересах, не переймаючись колективними діями, спрямованими проти агресивних намірів Німеччини. Нагадаємо позицію Англії та Франції з цього питання. Відповідно до англійського проекту СРСР брав на себе зобов'язання розпочати бойові дії проти агресора в разі його нападу на одну з європейських країн-сусідів СРСР (Фінляндію, Естонію, Литву, Латвію, Польщу, Румунію). Останні дві країни мали англійські та французькі гарантії, і Радянський Союз міг розраховувати на те, щоб воювати в союзі з Англією і Францією проти потенційного агресора. Проте керівництво СРСР вважало, що в разі нападу агресора з боку Фінляндії або прибалтійських країн англійський проект не давав їм ніяких гарантій військової допомоги з боку Англії та Франції. Окрім того, Польща категорично відмовилася дати дозвіл на пропуск радянських військ через власну територію. Така позиція Англії і Франції фактично вказувала Гітлеру на те, що Радянський Союз вступить у війну за умов цілковитої ізоляції (Рамазанов, Ш. & Ігнатова. Л. & Лебедєв. І. 2010, с. 10–118).

СРСР передав свої пропозиції про укладення рівноправного договору проти агресора 17 квітня 1939 р. Англії, а 19 квітня — Франції: «Англія, Франція, СРСР укладають між собою договір терміном на 5–10 років про взаємну допомогу включно і воєнну на випадок агресії у Європі проти однієї з договірних держав, ... також зобов'язуються надавати всіляку, в тому числі й воєнну, допомогу східноєвропейським державам, розміщеним між Балтійським та Чорним морями, які мають кордони з СРСР, у разі агресії проти цих держав... Англія, Франція та СРСР зобов'язуються після відкриття воєнних дій не вступати в будь-які переговори і не укладати миру з агресором окремо один від одного і без загальної всіх трьох держав згоди...» (Ильичев, Л. 1990, с. 386–387).

У відповідь на пропозицію СРСР від 17 квітня міністр закордонних справ Англії Галіфакс повідомив постійного представника СРСР у Лондоні Майського, що «Британія наполягатиме на своїй першій пропозиції про радянську односторонню гарантію для Польщі та Румунії». Британський міністр знову послався на «опозицію» Польщі та Румунії, а про надання англо-французької гарантії прибалтійським державам відзначив, що, по-перше, самі ці держави начебто відмовляються від такої гарантії через острах «спровокувати» Гітлера, та що, по-друге, поширення англо-французької гарантії на Балтику дало б Гітлеру зайвий аргумент для втовкмачення німецькому народові думки про

політику «оточення». У відповідній заяві радянського посла І. Майського на повідомлення англійської сторони було вказано: «запропонована англійська формула не має ознак взаємності: ми повинні допомагати англо-французам, якщо вони втягнені у війну через Польщу та Румунію, а вони не зобов'язані нам допомагати в аналогічному випадку» (Нарочницкая, Н. & Фалин, В. & др. 2009). Після тривалих зволікань лише 25 липня Англія, а 26 липня Франція дали згоду розпочати переговори про укладання воєнної конвенції й виявили бажання відрядити своїх представників до Москви. Переговори розпочалися 12 серпня 1939 р. Для участі в них було призначено відповідні делегації. Радянську делегацію представляв нарком оборони К. Ворошилов, французьку — генерал Ж. Думенк, англійську — адмірал Р. Дракс. Однак з'ясувалося, що генерал Ж. Думенк має повноваження тільки вести переговори, але не підписувати угоди, а англійська делегація на чолі з адміралом Р. Драксом взагалі не має письмових повноважень.

Аналізуючи англо-франко-радянські переговори влітку 1939 р., посол США у Москві Джозеф Девіс повідомляв до Вашингтона: «З незрозумілих причин європейські демократії не бажають зміцнити свої позиції за допомогою Москви... Замість цього Англія і Франція роблять прямо протилежне, підігруючи намірам нацистів» (Бережков, В. 1987, с. 14). Проте так могло бути до 15 березня 1939 р., коли Німеччина односторонньо порушила Мюнхенську угоду і повністю окупувала Чехословаччину.

Якщо уважно проаналізувати факти, документи, літературу й справжній хід подій, хибним виявиться головний аргумент, що Радянському Союзу загрожував єдиний фронт Німеччини і Західних держав, а з Англією та Францією неможливо було досягти угоди про об'єднання зусиль проти гітлерівської агресії. Ймовірно, керівництво Радянського Союзу влітку 1939 р. все ще розглядало англо-французьку політику за «мюнхенцями» (Н. Чемберленом і Е. Даладьє) й не хотіло помічати, що після того, як Німеччина в березні 1939 р. захопила Чехословаччину, в політиці Англії та Франції відбувся різкий поворот до зближення з СРСР на антинімецькій основі. Втім, Сталін вважав за краще домовитися з Гітлером проти Англії і Франції навіть після того, як У. Черчилль, прихильник рішучої боротьби з гітлерівською Німеччиною й союзу з СРСР, змінив Н. Чемберлена на посаді прем'єр-міністра Англії. В цей період треба було терміново міняти всю політику і йти на зближення з Англією і Францією. Однак Сталін вважав за краще продовжити контакти та Німеччиною (Фельштинский, Ю. 1989). В підсумку неузгоджені дії сторін, взаємна недовіра, побоювання Радянського Союзу, що Західні держави й Німеччина створять єдиний фронт проти СРСР, бажання за будь-яку ціну захистити власні геополітичні інтереси призвели до провалу переговорів зі створення системи колективної безпеки в Європі. Це в свою чергу сприяло тому, що майже одночасно

з тристоронніми англо-франко-радянськими переговорами активізувалися таємні контакти між Берліном і Москвою.

Особливо дипломатичні відносини пожвавились улітку 1939 р. Посол Німеччини в СРСР Шуленбург за дорученням міністра закордонних справ Ріббентропа неодноразово звертався до міністра закордонних справ СРСР Молотова з пропозицією укласти договір про ненапад між Німеччиною та СРСР. 16 серпня 1939 р. Шуленбург повідомив Молотова про готовність Німеччини укласти такий договір і запропонував свій проект договору, який відхилив радянський міністр закордонних справ. Молотов натомість запропонував Шуленбургу радянський проект договору.

19 серпня 1939 р. В. Молотов передав Шуленбургу текст проекту радянсько-німецького пакту про ненапад із застереженням, що пакт чинний лише при одночасному підписанні особливого протоколу (Комплектов, В. & Алексеев, Ю. & Бондаренко, А. & ін. 1992, с. 615–619).

Того самого дня (19 серпня) Сталін скликав закрите засідання Політбюро ЦК ВКП(б), на якому в промові заявив: «Мир чи війна. Це питання вступає в критичну фазу. Його рішення цілком залежить від позиції, яку займає Радянський Союз. Ми повністю впевнені, що, якщо ми укладемо альянс із Францією та Англією, Німеччина змушена буде відступити перед Польщею... В цьому випадку війни можна буде уникнути, але такий розвиток ситуації буде загрозливим для нас». «...З іншого боку, якщо ми приймемо пропозицію Німеччини, яка вам відома, підписавши пакт про ненапад, Німеччина, природньо, атакує Польщу, та втручання Франції і Англії буде неминуче... Цього й вимагають наші інтереси... Для нас очевидно, що Польщу буде знищено до того, як Франція та Англія придуть до неї на допомогу. В цьому випадку, Німеччина нам віддасть частину Польщі до кордонів Варшави, включно з українською Галичиною. Німеччина надає нам повну свободу дій щодо трьох прибалтійських країн. Вона не заперечує проти повернення Бессарабії Росії. Вона готова віддати під наш вплив Румунію, Болгарію та Угорщину». «...Наша позиція має залишатись нейтральною, ми допомагаємо Німеччині економічно, постачаємо їй сировину та продукти харчування. ... Для нас добре, якщо ця війна триватиме якомога довше та обидві сторони будуть виснажені. Саме з цієї причини нам слід прийняти пакт, який запропонувала Німеччина, та все робити для того, щоб оголошена війна тривала якомога довше» (Арутюнов, А. 2003, с. 287–288). 23 серпня розпочалися переговори, і пізно вночі було підписано Договір про ненапад між Радянським Союзом та Німеччиною.

Договір, підписаний 23 серпня 1939 р., давав певні гарантії безпеки для СРСР. Німеччина зобов'язувалася утримуватися щодо СРСР «від будь-якої агресивної дії і будь-якого нападу... як окремо, так і спільно з іншими державами» (Вишлев, О. 2010, с. 12).

При підписанні договору про ненапад Німеччина й Радянський Союз обговорили також розмежування сфер впливу в Східній Європі, до договору додавався таємний протокол, який передбачав:

1) у разі територіально-політичної перебудови областей, що входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є кордоном сфер інтересів Німеччини і СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської обл. визнають обидві сторони;

2) в разі територіально-політичної перебудови областей, що входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР приблизно проходитьиме по лінії рік Нарев, Вісла, Сян;

3) питання чи є в обопільних інтересах бажаним збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, можна остаточно з'ясувати лише протягом подальшого політичного розвитку;

4) в усякому разі, обидва уряди вирішуватимуть це питання в порядку дружньої обопільної згоди;

5) стосовно південно-східної Європи з радянської сторони підкреслюється заінтересованість СРСР у Бессарабії. З Німецької сторони заявляється про її повну політичну незаінтересованість у цих областях;

6) цей протокол обидві сторони зберігатимуть у суворій секретності (Мухин, Ю. 2011, с. 109–110).

Цим договором Німеччина та СРСР фактично поділили Східну Європу між собою, ліквідували суверенну державу Польща й продовжили переділ європейських кордонів, розпочатий Мюнхенською угодою, поставили під питання право на існування багатьох країн Європи як незалежних.

Аналізуючи наслідки договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. й таємного протоколу до нього, слід підкреслити відсутність серед дослідників одностайності в оцінці причин і наслідків цього договору для європейської та світової безпеки. Прибічники Сталіна виправдовують підписання пакту тим, що за рік до того відбулася подія в Мюнхені, яка поклала початок руйнуванню чинних кордонів європейських держав. На їхню думку, СРСР був останньою європейською державою, яка підписала подібний договір з Німеччиною. Пакти про ненапад з Німеччиною до того мали Англія (вересень 1938 р.) та Франція (грудень 1938 р.). Після підписання франко-німецької декларації про ненапад міністр закордонних справ Франції Ж. Бонне інформував французьких послів: «...Німеччина проявляє волю до експансії на Схід. Німецька політика віднині орієнтується на боротьбу проти більшовизму» (Кашаев, А. 2015, с. 19–41).

Тезу про зв'язок радянсько-німецького договору з Мюнхенською угодою обстоюють В. Фалін, Н. Нарочницька, М. Мельтюхов, В. Литовкін та інші. В. Литовкін, зокрема, стверджує: «Можна скільки завгодно дорікати радянському урядові за пакт Молотова-Ріббентропа, що поділив землі де-

яких східноєвропейських держав між Німеччиною та СРСР. ...Однак не треба забувати... хто саме перед 1939 роком почав цей самий “поділ континенту”, хто першим почав “здавати” суверенні європейські держави. А зробили це 29 вересня 1939 р. в Мюнхені прем’єр-міністр Англії Чемберлен і прем’єр-міністр Франції Даладьє» (Соколов, Б. 2007, с. 211). Вони зазначають, що західні держави, підписавши Мюнхенську угоду у вересні 1938 р., а влітку 1939 р., зволікаючи переговори з СРСР зі створення системи колективної безпеки в Європі, що в підсумку призвело до їх провалу, не залишили радянському керівництву іншого вибору, як підписати з Німеччиною договір про ненапад.

Водночас багато зарубіжних, зокрема російських, істориків вважають, що саме пакт Молотова-Ріббентропа став прологом Другої світової війни. Так, російський історик В. Дашичев про виправдовування пакту Молотова-Ріббентропа та його прив’язки до Мюнхенської угоди вважає, що пакт Молотова-Ріббентропа був тяжким ударом для миролюбних країн Заходу — Франції й Англії і дав Німеччині змогу окупувати майже всю Західну Європу, що 1939 р. «не було ніякої загрози створення єдиного фронту імперіалістичних держав — Німеччини, Англії і Франції проти СРСР, що не існувало ні загрози нападу Німеччини на Радянський Союз після розгрому Польщі, ані створення другого фронту проти СРСР на Далекому Сході. Коли Німеччина захопила Чехословаччину й розірвала Мюнхенську угоду в березні 1939 р., Англія і Франція почали шукати в особі СРСР союзника проти фашистської загрози. Сталін же став орієнтуватися лише на угоду з Німеччиною. В цьому була його найбільша помилка і наша трагедія» (Дашичев, В. 2014, с. 166–203). Таким чином, після того, як Гітлер окупував Чехословаччину, ні про який союз між Англією, Францією та Німеччиною, спрямований проти СРСР, не йшлося. Навпаки, Англія та Франція були відкриті для союзу з Радянським Союзом і Сталіну нічого не варто було простягнути їм руку, щоб цей союз виник і завадив Гітлеру розв’язати Другу світову війну. Інший російський дослідник С. Случ прямо вказав, що «пакт Молотова-Ріббентропа відкрив зелену вулицю Другої світової війни. Головне, що отримав Гітлер, це свободу рук на Заході... І саме це зумовило розгром Франції та інших західних держав протягом п’яти тижнів... І з цього погляду можна оцінити радянсько-німецький договір від 23 серпня 1939 р. не тільки як прорахунок радянської зовнішньої політики, але і як злочинне діяння сталінського керівництва» (Кашаев, А. 2015, с. 10–41). Таку саму думку висловлюють відносно договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. в дослідженнях М. Солонін, Б. Соколов, М. Семеряга, В. Гриневич, В. Король, Д. Наджафов, А. Арутюнов та інші.

Таким чином, аналізуючи наслідки пакту Молотова-Ріббентропа та Мюнхенської угоди для європейської й світової безпеки, можна констатувати, що Радянський Союз припустився непоправних стратегічних прорахунків,

так само, як Англія і Франція при підписанні Мюнхенської угоди, а влітку 1939 р. під час переговорів зі створення системи колективної безпеки в Європі непослідовна, а часом і неконструктивна позиція Англії та Франції дала Радянському Союзу змогу звинуватити їх у небажанні протидіяти потенційному агресору.

З одного боку, пасивна позиція Англії та Франції, їхня недовіра до дій СРСР і особисто Сталіна унеможливили створення системи колективної безпеки в Європі. З іншого боку, тристоронні військові переговори Радянський Союз навмисно завів у глухий кут, аби перекласти провину за їх провал на Англію і Францію й легше мотивувати укладення договору про ненапад з Німеччиною. Отже, радянське керівництво, підписуючи договір про ненапад, не змогло правильно оцінити агресивні наміри Гітлера так само, як свого часу західні держави, підписуючи Мюнхенську угоду, розглядали політику власних гарантій, надану невеликим країнам Східної та Центральної Європи: як фактор, котрий може стримати агресію Німеччини, а також вірили в підпорядкування Гітлера авторитету міжнародного співтовариства (Рамазанов, Ш. 2017, с. 106–123). Цей договір слугував не стільки для регулювання відносин між СРСР та Німеччиною, скільки був свідомим договором про дозвіл СРСР Німеччині окупувати Польщу з перспективою її розподілу між СРСР і Німеччиною, а головне — з перспективою війни між Німеччиною з одного боку, і Францією та Англією з іншого, при нападі СРСР на Німеччину. Всі ці обставини, що склалися в кінці 1930-х рр., відкрили шлях Гітлеру до розв’язання Другої світової війни, що призвело до світової трагедії.

Арутюнов, А. 2003. *Ленин. Красный Якобинец. (Документы, факты, свидетельства)*: в 2-х т. Т. 2. Москва: Вече.

Багатуров, А. ред. 2006. *Системная история международных отношений*. в 2-х т. Т. 1. События 1918–1945 годов. Москва: Культурная революция.

Гарт, Б. Л., 1999. *Вторая мировая война*. Москва: АСТ, СПб: Terra Fantastica.

Бережков, В. 1987. *Страницы дипломатической истории*. Москва: Международные отношения.

Бондаренко, А. & Земсков, И. & др. (ред. кол). 1981. *Документы и материалы катунна Второй мировой войны. 1937–1939*. в 2-х т. Т. 2. Январь — август 1939 г. Москва: Политиздат.

Вишлев, О. 2010. *Сталин и Гитлер. Кто кого обманул*. Москва: Эскмо.

Галин, В. 2007. *Политэкономия войны. Заговор Европы*. Москва: Алгоритм. [Online]. <https://tinyurl.com/y82yc6r9>

Гриневич, В. 2007. *Україна на початковому етапі Другої світової війни*. Київ: Парламентське видавництво.

Гришин, Я. 1999. *Путь к катастрофе. Польско-Чехословацкие отношения 1932–1939 гг.* Казань: Школа.

Дашичев, В. 2014. Роковой геополитический просчет Сталина (уроки предвоенного политического кризиса 1939 г. *Социально-гуманитарные знания*. № 3. С. 166–203.

Ивашов, Л. 2011. Геополитика Второй мировой войны. *Вестник МГЛУ*. Вып. 2 (608). С. 32–44.

Ильичев, Л. (ред.). 1990. *Год кризиса, 1938–1939: Документы и материалы*: в 2-х т. Т. 1. 29 сентября 1938 — 31 мая 1939 г. Москва: Политиздат.

Кащав, А. 2015. В преддверии Великой Отечественной: К вопросу о советско-германском договоре 1939 г. *Культура, наука, образование. Научный журнал*. № 2 (35). С. 19–41.

Коваль, М. 1995. *Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії*. Київ: Вища школа.

Комплектов, В. & Алексеев, Ю. & Бондаренко, А. & др. (ред. кол.). 1992. *Документы внешней политики СССР. 1939 год*. Т. 22. Кн. 1. Москва: Международные отношения.

Кульков, Е. (отв. ред.). 2002. *Мировые войны XX века*. В 4-х кн. Кн. 3. Вторая мировая война: Исторический очерк. Москва: Наука.

Муковський, О. & Лисенко О. 1997. *Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни*. Київ: Книга пам'яті України.

Мухин, Ю. 2011. *Подонки истории. Самая злоецающая тайна XX века*. Москва: Яуза-Пресс. *Мюнхенский договор как прелюдия ко Второй мировой войне*, 2018. [Online]: <https://tinyurl.com/ybx47aej>

Нарочницкая, Н. & Фалин, В. & и др. 2009. *Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну?* Москва: Вече. [Online]: <https://tinyurl.com/ycjtbk42>

Наумов, А. 2007. *Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны: История кризиса Версальской системы*. Москва: РОССПЕН.

Нольфо, Э. Д. 2003. *История международных отношений, 1918–1999 гг.* В 2-х т. Т. 1. Москва: Логос.

Обичкина, Е. 2009. Французская дипломатия 1938–1939 гг.: От «умиротворения» к «сдерживанию» или политика гарантий. *Вестник МГИМО-Университета*. Москва: Международные отношения. С. 99–114.

Пыхалов, И. Надо ли стыдиться «пакта Молотова-Риббентропа»? Online: http://militera.lib.ru/research/pyhalov_i/04.html

Рамазанов, Ш. & Игнатова, Л. & Лебедев, И. 2010. Пакт Молотова-Риббентропа — вагома передумова в розв'язанні Другої світової війни. *Міжнародна наукова конференція. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)*. м. Київ 27 квітня. С. 109–118.

Рамазанов, Ш. 2017. Зовнішня політика Радянського Союзу у міжвоєнний період (1930-ті — початок 1940-х рр.). *Сторінки історії*. № 44. С. 106–123.

Соколов, Б. 2007. *Красный Колосс. Почему победила Красная Армия?* Москва: Яуза, Эксмо. Фельштинский, Ю. 1989. *Оглашению подлежит. СССР — Германия. 1939–1941. Документы и материалы*. [Online]: <https://tinyurl.com/yc8eqhg4>

Черчилль, У. 1997. *Вторая мировая война*. В 6 т. Т. 1. Надвигающаяся буря. Москва: Терра; Книжная лавка-РТР.

Arutjunov, A. 2003. *Lenin. Krasnyj Jakobinec. (Dokumenty, fakty, svidetel'stva) [Lenin. The Red Jacobin. (Documents, Facts, Evidence)]*: в 2-х т. Т. 2. Москва: Vechе. [In Russian].

Bagaturov, A. red. 2006. *Sistemnaja istorija mezhdunarodnyh otnoshenij [Systemic History of International Relations]*: в 2-х т. Т. 1. Sobytiya 1918–1945 godov. Москва: Kul'turnaja revoljucija. [In Russian].

Gart, B. L. 1999. *Vtoraja mirovaja vojna [The Second World War]*. Москва: AST, Sankt-Peterburg: Terra Fantastica. [In Russian].

Berezhkov, V. 1987. *Stranicy diplomaticheskoy istorii [Stores of Diplomatic History]*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. [In Russian].

Bondarenko, A. & Zemskov, I. & dr. (red. kol). 1981. *Dokumenty i materialy kanuna Vtoroj mirovoj vojny. 1937–1939 [Documents and Materials on the Eve of the Second World War. 1937–1939]*: v 2-h t. T. 2. Janvar' — avgust 1939 g. Moskva: Politizdat. [In Russian].

Vishlev, O. 2010. *Stalin i Gitler. Kto kogo obmanul [Stalin and Hitler. Who Cheated Whom]*. Moskva: Jeskmo. [In Russian].

Galim, V. 2007. *Politjekonomija vojny. Zagovor Evropy [The Political Economy of War. The Plot of Europe]*. Moskva: Algoritm. [Online]. <https://tinyurl.com/y82yc6r9> [In Russian].

Hrynevych, V. 2007. *Ukraina na pochatkovomu etapi Druhoi svitovoi viiny [Ukraine at the Initial Stage of the Second World War]*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. [In Ukrainian].

Grishin, Ja. 1999. *Put' k katastrofe. Pol'sko-Chehoslovackie otnosheniya 1932–1939 gg. [The Path to Catastrophe. Polish-Czechoslovak Relations 1932–1939]*. Kazan': Shkola. [In Russian].

Dashichev, V. 2014. Rokovoj geopoliticheskij proschet Stalina (uroki predvoennogo politicheskogo krizisa 1939 g. [The fatal geopolitical miscalculation of Stalin (lessons of the Pre-war political crisis of 1939)]. *Social'no-gumanitarnye znaniya*. № 3. [In Russian]. S. 166–203. [In Russian].

Ivashov, L. 2011. Geopolitika Vtoroj mirovoj vojny [Geopolitics of the Second World War]. *Vestnik MGLU*. Vyp. 2 (608). S. 32–44. [In Russian].

Il'ichev, L. (red). 1990. *God krizisa, 1938–1939: Dokumenty i materialy [Year of the Crisis, 1938–1939: Documents and Materials]*: v 2-h t. T. 1. 29 sentjabrja 1938 — 31 maja 1939 g. Moskva: Politizdat. [In Russian].

Kashaev, A. 2015. V preddverii Velikoj Otechestvennoj: K voprosu o sovetско-germanskom dogovore 1939 g. [In Anticipation of the Great Patriotic War: On the Question of the Soviet-German Treaty of 1939]. *Kul'tura, nauka, obrazovanie. Nauchnyj zhurnal*. № 2 (35). S. 19–41. [In Russian].

Koval, M. 1995. *Ukraina: 1939–1945. Malovidomi i neprochytani storinky istorii [Ukraine in 1939–1945. Less Known and Undiscovered Pages of History]*. Kyiv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].

Komplektov, V. & Alekseev, Ju. & Bondarenko, A. & dr. (red. Kol.). 1992. *Dokumenty vneshnej politiki SSSR. 1939 god [Documents of the foreign policy of the USSR. 1939]*. T. 22. Kn. 1. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. [In Russian].

Kul'kov, E. (otv. red.). 2002. *Mirovye vojny XX veka. [World Wars of the 20th Cent.]*. V 4-h kn. Kn. 3. Vtoraja mirovaja vojna: Istoricheskij ocherk. Moskva: Nauka. [In Russian].

Mukovskiy, O. & Lysenko, O. 1997. *Zv'yatiha i zherhovnist: ukraintsi na frontakh Druhoi svitovoi viiny [Valour and Sacrifice of Ukrainians in the Lines of World War II]*. Kyiv: Knyha pam'iaty Ukrainy. [In Ukrainian].

Muhin, Ju. 2011. *Podonki istorii. Samaja zloveshchaja tajna XX veka. [Flipping the Story. The Most Ominous Mystery of the 20th Cent.]*. Moskva: Jauza-Press. [In Russian].

Mjunhenskij sgovor kak preljudija ko Vtoroj mirovoj vojne [Munich Conspiracy as a Proem to the Second World War], 2018. [Online]: <https://tinyurl.com/ybx47aej> [In Russian].

Narochnickaja, N. & Falin, V. & i dr. 2009. *Partitura Vtoroj mirovoj. Kto i kogda nachal vojnu? [Score II World. Who and When did the War Begin?]*. Moskva: Veche. [Online]: <https://tinyurl.com/ycjtbk42> [In Russian].

Naumov, A. 2007. *Diplomaticheskaja bor'ba v Evrope nakanune Vtoroj mirovoj vojny: Istorija krizisa Versal'skoj sistemy [The Diplomatic Struggle in Europe on the Eve of the Second world war: the History of the Crisis of the Versailles System]*. Moskva: ROSSPEN. [In Russian].

Nol'fo, Je. D. 2003. *Istorija mezhdunarodnyh odnoshenij, 1918–1999 gg.* [The history of International Relations, 1918–1999]. V 2-h t. T. 1. Moskva: Logos. [In Russian].

Obichkina, E. 2009. Francuzskaja diplomatija 1938–1939 gg.: Ot «umirotvorenija» k «sderzhivaniju» ili politika garantij. [French Diplomacy 1938–1939: From «Pacification» to «Containment» or Policy of Guarantees]. *Vestnik MGIMO-Universiteta*. Moskva: Mezhdunarodnye odnoshenija. S. 99–114. [In Russian].

Pyhalov, I. Nado li styditi'sja «pakta Molotova-Ribbentropa»? Online: http://militera.lib.ru/research/pyhalov_i/04.html [In Russian].

Ramazanov, Sh. & Ihnatova, L. & Lebediev, I. 2010. Pakt Molotova-Ribbentropa — vahoma peredumova v rozv'iazanni Druhoi svitovoi viiny. [The Molotov-Ribbentrop Pact is a Prerequisite for the Dissolution of the Second World War]. *Mizhnarodna naukova konferentsiia. Ukraina u Druhii svitovii viini: dzherela ta interpretatsii (do 65-richchia Velykoi Peremohy)*. m. Kyiv 27 kvitnia. S. 109–118. [In Ukrainian].

Ramazanov, Sh. 2017. Zovnishnia polityka Radianskoho Soiuzu u mizhvoiennyi period (1930-ti — pochatok 1940-kh rr.). [The Foreign Policy of the Soviet Union in the Interwar Period (the 1930's — Early 1940's)]. *Storinky istorii*. № 44. S. 106–123. [In Ukrainian].

Sokolov, B. 2007. *Krasnyj Koloss. Pochemu pobedila Krasnaja Armija?* [Red Colossus. Why did the Red Army Win?]. Moskva: Jauza, Jeksmo. [In Russian].

Fel'shtinskij, Ju. 1989. *Oglasheniju podlezhit. SSSR — Germanija. 1939–1941. Dokumenty i materialy.* [Is Subject to Disclosure. USSR — Germany. 1939–1941. Documents and Materials]: [Online]: <https://tinyurl.com/yc8eqhg4> [In Russian].

Cherchill', U. 1997. *Vtoraja mirovaja vojna.* [The Second World War]. V 6 t. T. 1. Nadvijushhajasja burja. Moskva: Terra; Knizhnaja lavka-RTR. [In Russian].